

ДИНАМІКА РЕЛІГІЙНОСТІ У СУСПІЛЬСТВАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: СПРОБА СТРУКТУРУВАННЯ РІЗНОМАНІТТЯ

Бовгіря І. В.,

аспірант кафедри соціології

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті представлено динаміку релігійності східноєвропейських суспільств крізь зіставлення релігійних змін із конфесійною структурою відповідних суспільств на основі даних трьох хвиль Європейського дослідження цінностей (хвилі II, III та IV). В аналізі застосовано три індикатори: самовизначення власного рівня релігійності, частота відвідування релігійної служби та афіліація з домінантною конфесією. У цьому дослідженні домінантною у певному суспільстві є та конфесія, частка афіліюваних з якою (згідно з опитуваннями) є більшою, ніж відповідна частка будь-якої іншої конфесії. Дані показують, що в тих східноєвропейських суспільствах, де переважає католицька ідентичність, декларована респондентами частота відвідування церкви знизилася; натомість у тих, де переважає православна ідентичність, декларована частота відвідування церкви зросла, а також збільшилася кількість тих, хто зазначає належність до православ'я.

В статті представлено динаміку релігійності восточноевропейських обществ через сопоставления религиозных изменений с конфессиональной структурой соответствующих обществ на основе данных трех волн Европейского исследования ценностей (волны II, III и IV). В анализе применены три индикатора: самоопределение собственного уровня религиозности, частота посещения религиозных служб и аффилиация с доминирующей конфессией. В этом исследовании доминирующей в обществе является та конфессия, доля аффилированных с которой (согласно опросам) является большей, чем соответствующая доля любой другой конфессии. Данные показывают, что в тех восточноевропейских обществах, где превалирует католическая идентичность, декларируемая респондентами частота посещения церкви снизилась; а в тех, где превалирует православная идентичность, декларируемая частота посещения церкви выросла, а также увеличилось количество тех, кто сообщает о принадлежности к православию.

The article explores religious dynamics in Eastern European societies by relating religious change to denominational structures of respective societies. It draws on data from three waves of the European Values Study (wave II, III, and IV). The analysis is based on three indicators: self-evaluation of one's religiosity level, religious service attendance frequency, and affiliation with a dominant denomination. In this study, a denomination is considered dominant in a particular society if its share of affiliates (as declared in surveys) is larger than a respective share of any other denomination. The data reveals that Eastern European societies with prevailing Catholic identity had a decrease in self-reported church attendance while those with prevailing Orthodox identity had an increase in self-reported church attendance as well as in the share of those who consider themselves religious and those who declare Orthodox affiliation.

Ключові слова: релігійні зміни, динаміка релігійності, релігійність європейських суспільств, релігійність посткомуністичних суспільств.

Щодо динаміки релігійності в суспільствах Західної Європи позиція дослідників вельми консолідована: констатують зниження ролі релігійності у суспільному житті. Полеміка в основному зосереджена на питанні, чи компенсується (і якщо так, то якою мірою) зменшення ролі традиційних релігійних учень появою нових духовних рухів та формуванням індивідуалізованих релігійних поглядів [11, с. 41]. Натомість немає консенсусу щодо релігійної ситуації в суспільствах Східної Європи. Спроби узагальнень щодо східноєвропейського регіону зазнають низку викликів, серед яких значні відмінності в історичному, соціальному та релігійному контекстах [11, с. 44]; радикальні соціальні трансформації у всіх сферах суспільного життя після падіння комуністичних режимів, що суттєво різнилися як за вектором та характером, так і тривалістю [8, с. 31]; відсутність валідних лонгitudних та історичних даних динаміки релігійності як за часів комуністичних режимів у регіоні, так і безпосередньо перед цим історичним етапом, що обмежує можливості досліджень [10, с. 18]. Інтенсивна дискусія в наукових колах щодо релігійних змін у пострадянських суспільствах та поясню-

вальних можливостей основних теорій релігійних змін результувала в значну кількість емпіричних досліджень, спрямованих на валідацію пояснювальних можливостей ключових теорій у галузі соціології релігії – теорії секуляризації, тезису індивідуалізації релігії та концепції релігійної економіки [8]. Таким чином, науковий доробок останніх двох десятиріч років здебільшого зосереджений навколо декількох основних підходів: спроби описати динаміку релігійних змін у суспільствах Східної Європи з позиції тієї чи іншої домінуючої теорії [9, 4]; здійснення аналізу релігійної ситуації у межах одного часового виміру за допомогою порівняння показників релігійності з іншими непрямими індикаторами, що мають впливати на релігійні показники з погляду тієї чи іншої теорії (рівень модернізації у разі застосування теорії секуляризації, рівень релігійних свобод у разі застосування концепції релігійної економіки та інше) [8, 3]; аналіз зв'язку релігійних індикаторів з іншими характеристиками суспільної динаміки та ціннісними індикаторами [7]. Проте отримані результати демонструють, що наявні теоретичні підходи лише певною мірою продуктивні у своїй пояснювальній силі. Відповідно, попри значний доробок в осмисленні релігійної динаміки у світі загалом і Східній Європі зокрема, понині залишається полемічним питання евристичного потенціалу теорії секуляризації, тезису індивідуалізації релігії та концепції релігійної економіки, а також постає потреба пошуку альтернативних підходів до осмислення динаміки релігійності у східноєвропейських суспільствах. Отже, залишається актуальною проблема визначення, узагальнення й інтерпретації змін у релігійності східноєвропейських суспільств. Ця стаття має на меті зробити внесок у розв'язання цієї проблеми, зосередивши увагу на зіставленні змін у рівні релігійності з конфесійною структурою суспільств. Для реалізації такої мети необхідно охарактеризувати динаміку релігійності в суспільствах Східної Європи за обраними індикаторами та здійснити спробу інтерпретації отриманих результатів.

Наразі існує декілька міжнародних опитувань, дані яких є у вільному доступі та застосовні для вивчення релігійності в суспільствах Європи загалом та Східної Європи зокрема: серед них Європейське дослідження цінностей (EVS), Міжнародна програма соціальних досліджень (ISSP), дослідження «Aufbruch Survey» та Європейське соціальне дослідження (ESS). Для даної розвідки було обрано результати трьох хвиль Європейського дослідження цінностей (EVS II, EVS III, EVS IV) [5], оскільки саме цей проект не лише містить об'ємний та детальний блок релігійних індикаторів, а й охоплює широке коло східноєвропейських суспільств, представлених у всіх або майже всіх хвилях, починаючи з 1991 року.

До аналізу свідомо не були включені результати інших досліджень із цієї тематики, що містять подібні індикатори. Хоча такий підхід міг би розширити кількість суспільств у вибірці та періодів для аналізу, проте відмінності в підходах до конструювання вибірки, методів збору даних (телефонне інтерв'ю чи при зустрічі) та постановки анкетних запитань значно впливають на отриманий розподіл відповідей. Нині тривають численні дебати щодо можливості комбінування різних досліджень, проте доцільність цього підходу і досі є достатньо сумнівною [8, с. 24].

Набір релігійних індикаторів, що доступні на основі даних ЄДС, надзвичайно широкий і охоплює різноманітні аспекти релігійності. Детальний огляд доступних індикаторів був здійснений у роботах таких дослідників, як О. Богданова, С. Яремчук та інших [1, 2]. Охопити всі можливі аспекти релігійності, що доступні за даними ЄДС, у рамках одного короткого нариса неможливо, тому в запропонованому огляді аналіз змін релігійності здійснено на основі трьох показників. По-перше, показника оцінки респондентом рівня власної релігійності¹, що хоча і не передбачає чітких критеріїв, проте відображає зіставлення себе з соціальною моделлю «релігійна людина», що знують мірою придатне для оцінки динаміки положення релігії в суспільстві та можливості й прийнятності віднесення себе до цієї категорії у суспільстві. По-друге, показника теперішньої релігійної афіліації респондента², що відображає публічну самоідентифікацію із певною релігійною традицією. По-третє, важливим показником у будь-якій оцінці становища релігії є оцінка практик, що відображають не тільки думку чи намір стосовно релігії, а й реалізацію певних дій та практик. Найбільш доцільним було б зіставлення публічних (наприклад, відвідування релігійної служби чи участь у діяльності релігійних організацій) та приватних практик (наприклад, молитва не під час релігійних служб). Проте питання щодо приватних практик (частота молитви) у різних хвилях дослідження було сформульоване по-різному, що обмежує можливість застосування цього показника для оцінки динаміки й тому оцінка релігійних практик у запропонованому дослідженні здійснена лише на основі публічних практик – частоти відвідування релігійних служб³ [6].

¹ Запитання в анкеті «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете сказати, що Ви...» з варіантами відповідей: «Релігійна людина», «Нерелігійна людина», «Перекоаний атеїст».

² Запитання в анкеті «Чи сповідуєте Ви яку-небудь релігію?» з варіантами відповідей: «Так» та «Ні»; та «Яку саме?» з широким переліком різних релігійних деномінацій, релевантним для кожної країни-учасниці опитування, що в подальшому кодуванні зводився до узагальненого списку.

³ «Не враховуючи вінчання, похорон та хрещення, як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз?» з варіантами відповідей: «Частіше, ніж раз на тиждень», «Раз на тиждень», «Раз на місяць», «Тільки на релігійні свята», «Раз на рік», «Рідше, ніж раз на рік», «Ніколи / майже ніколи». Для подальшого аналізу був використаний перекодований показник – «Відвідування релігійних служб раз на місяць і частіше», що включає «Частіше, ніж раз на тиждень», «Раз на тиждень», «Раз на місяць».

Розглядаючи країни-учасниці трьох хвиль ЄДЦ, можемо виокремити 15 країн чи територій⁴, що представляють суспільства Східної Європи (Білорусь, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Словенія, Східна Німеччина, Угорщина, Україна, Хорватія, Чеська Республіка) у трьох часових проміжках (1990-1991, 1998-1999, 2008-2009 роки), крім Білорусі, Російської Федерації, України та Хорватії, для яких наявні лише дані двох хвиль опитування⁵. Саме ця вибірка і є основою подальшого аналізу.

Розглянемо динаміку показника релігійності за самовизначенням, що відображено на рис. 1. Для Східної Німеччини, Чехії та Польщі характерне зменшення частки респондентів, що вважають себе релігійними. Причому, якщо для Східної Німеччини такі зміни зафіксовані і в другій, і в третій хвилі, то для Чехії і Польщі відповідне пониження було виявлено лише в четвертій хвилі дослідження. Хорватія та Угорщина характеризуються стабільною у часі часткою тих, хто вважає себе релігійними. Для Словаччини, Румунії, Словенії, Естонії та Латвії характерне зростання частки тих, хто вважає себе релігійними, у перше десятиліття після падіння комуністичних режимів та подальша стабілізація цього показника. Білорусь, Росія, Україна, Болгарія та Литва можуть бути описані як суспільства, що зберігають тенденцію до зростання частки тих, хто вважає себе релігійними, на всьому часовому проміжку дослідження.

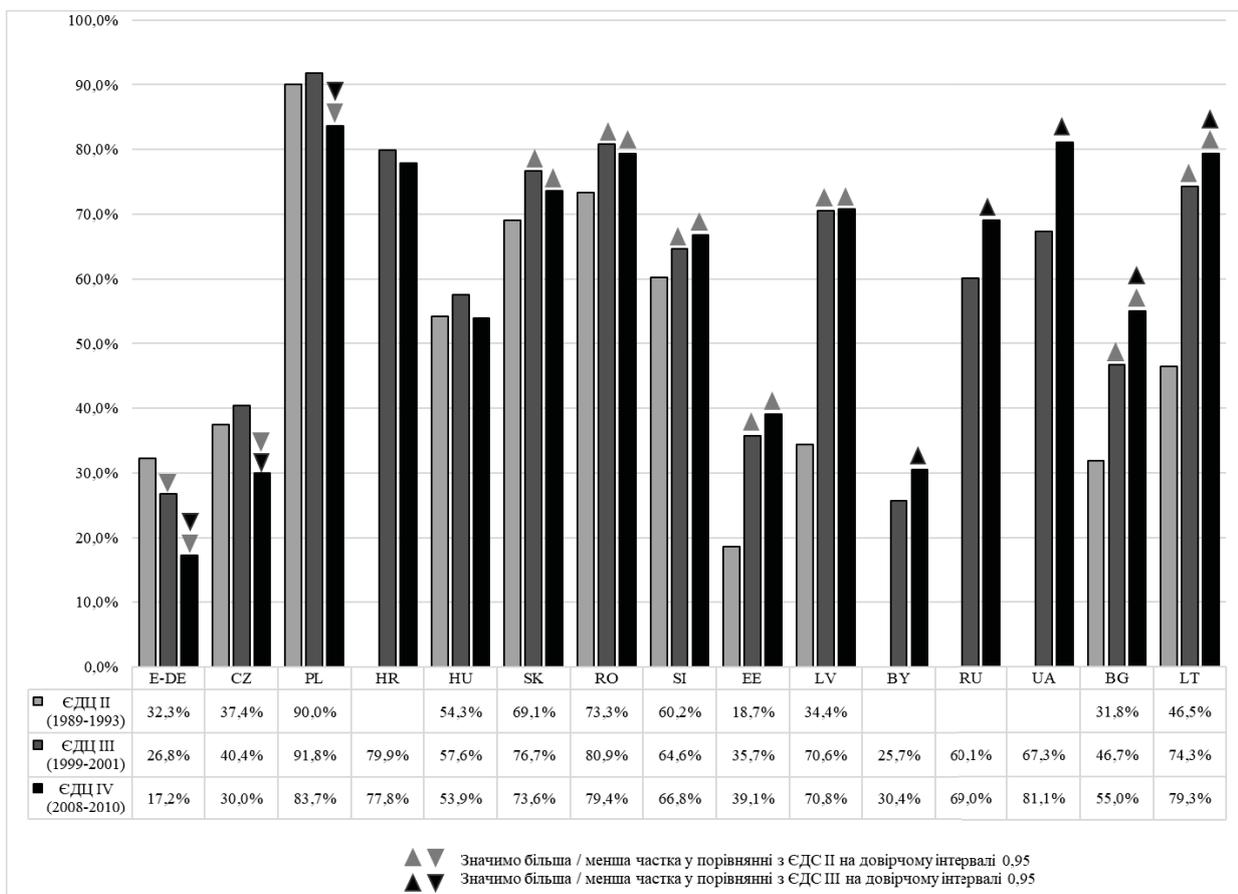

Рис. 1. Релігійність за самовизначенням
(за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)⁶
Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні або частині країни

У загальному огляді динаміки можна погодитись із М. Томкою, що для країн регіону в цілому не можна виділити єдиного характеру змін [10, с. 4]. Для структурування отриманих результатів можна розділити країни на групи за конфесіями, що відповідно до самодекларування мають домінуючу позицію в суспільстві, тобто за часткою афілійованих статистично значимо перевищують інші конфесії в суспільстві у кожній із хвиль дослідження. Таке групування країн дає змогу побачити отримані результати динаміки під іншим кутом.

⁴ Кодування масиву дозволяє виокремлення окремої території – Східна Німеччина. Включення до вибірки дослідження цієї території видається доречним, оскільки вона входила в зону впливу комуністичних режимів у Східній Європі.

⁵ Усі перелічені країни були включені до дослідження, починаючи з III хвилі, тобто 1999-2001 роках.

⁶ Для назв країн використані скорочення: Білорусь – BY, Болгарія – BG, Естонія – EE, Латвія – LV, Литва – LT, Польща – PL, Російська Федерація – RU, Румунія – RO, Словаччина – SK, Словенія – SI, Східна Німеччина – E-DE, Угорщина – HU, Україна – UA, Хорватія – HR, Чеська Республіка – CZ.

У таблиці 1 представлена динаміка частки тих, хто вважає себе релігійними, та частки тих, хто відносить себе до католицизму в суспільствах, де частка католиків статистично значимо переважає частку афілійованих із будь-якою іншою конфесією.

Таблиця 1

Релігійність за самовизначенням та рівень афіліації з конфесією, що домінує, у суспільствах Східної Європи з переважанням католицької ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Релігійність за самовизначенням			Афіліація з конфесією, що домінує		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Чехія	37,4	40,4	30,0 ▼	34,5	27,8	24,0 ▼▼
Польща	90,0	91,8	83,7 ▼	93,5	94,0	91,3 ▼
Хорватія	-	79,9	77,8	-	86,8	79,1
Угорщина	54,3	57,6	53,9	42,5	39,1	40,7
Словенія	60,2	64,6 ▲	66,8 ▲	69,0	66,1	65,5
Словаччина	69,1	76,7 ▲	73,6 ▲	58,4	63,9 ▲	67,8 ▲▲
Литва	46,5	74,3▲	79,3 ▲▲	57,2	74,7 ▲	78,5 ▲▲

▲▼ - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ II на довірчому інтервалі 0,95

▲▲ - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ III на довірчому інтервалі 0,95

Для п'яти з семи досліджуваних, переважно католицьких за віросповіданням суспільств, помітним є скорочення чи стабільність як частки тих, хто вважає себе релігійними, так і частки тих, хто відносить себе до основної конфесії. Словаччина та Литва виглядають як яскраві винятки з переліку католицьких країн Східної Європи та можуть характеризуватись як суспільства, де зростає і релігійність за самовизначенням, і афіліація до домінуючого релігійного вчення. Проте під час оцінки частоти відвідування релігійних служб, що відображає один із найбільш помітних аспектів публічної релігійної практики, регіон виглядає більш однорідним, що представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах Східної Європи з переважанням католицької ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Чехія	11,8	11,6	12,1
Польща	83,6	77,9 ▼	69,8 ▼▼
Хорватія		52,5	40,5 ▼
Угорщина	23,0	17,4 ▼	15,4 ▼
Словенія	34,9	30,2 ▼	25,3 ▼▼
Словаччина	40,3	49,7 ▲	43,6 ▼
Литва		30,9	25,1 ▼

▲▼ - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ II на довірчому інтервалі 0,95

▲▲ - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ III на довірчому інтервалі 0,95

Тобто в жодній із країн регіону не простежується зростання частоти відвідування релігійних служб, навіть для тих суспільств, де самовіднесення до католицької релігійної спільноти зростає. Спираючись на отримані результати, можна припустити, що в цілому для переважно католицьких суспільств Східної Європи характерна низхідна динаміка частини чи всіх із досліджуваних показників: так у Чехії та Польщі скорочення відбувається на всіх досліджуваних вимірах – релігійність за самовизначенням, афіліація з домінуючою релігійною спільнотою, відвідування релігійних служб раз на місяць і частіше; у Хорватії, Угорщині, Словенії, Словаччині та Литві ці зміни відображаються лише на рівні частоти відвідування релігійних служб.

Схожу динаміку можна спостерігати і в Східній Німеччині, де домінуючою конфесією є протестантизм. У таблиці 3 відображена динаміка частки населення, що вважають себе релігійними, відносять себе до протестантизму та відвідують релігійні служби раз на місяць та частіше.

У всіх запропонованих вимірах ми бачимо статистично значиме скорочення часток респондентів у кожній наступній хвилі ЄДЦ.

Таблиця 3

Релігійність за самовизначенням, рівень афіліації з конфесією, що домінує та відвідування релігійних служб у Східній Німеччині (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у Східній Німеччині)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Релігійність за самовизначенням	32,3	26,8 [▼] _v	17,2 [▼] _v
Належність до протестантизму	31,7	27,2 [▼] _v	18,1 [▼] _v
Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше	16,5	12,3 [▼] _v	8,7 [▼] _v

^{▲▼} - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95

^{▲v} – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

Іншу динаміку даних бачимо в суспільствах, де православ'я є тією конфесією, що має статистичну перевагу в порівнянні з іншими релігійними групами за часткою афілійованих. У таблиці 4 представлені зміни в часі показників частки населення, що вважають себе релігійними та відносять себе до православ'я в зазначених суспільствах.

Таблиця 4

Релігійність за самовизначенням та рівень афіліації з конфесією, що домінує, у суспільствах Східної Європи з переважанням православної ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Релігійність за самовизначенням			Афіліація з конфесією, що домінує		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Румунія	73,3	80,9 [▲]	79,4 [▲]	87,9	84,7	85,9
Болгарія	31,8	46,7 [▲]	55,0 ^{▲▲}	24,3	57,8 ^{▲▲}	59,0 ^{▲▲}
Україна		67,3	81,1 [▲]		41,0	48,4 [▲]
Росія		60,1	69,0 [▲]		46,0	55,3 [▲]
Білорусь		25,7	30,4 [▲]		44,0	61,4 [▲]

^{▲▼} - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95

^{▲v} – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

Обидва показники мають динаміку до зростання у майже всіх суспільствах цієї групи, окрім Румунії. І хоча рівень афіліації з православ'ям у Румунії має радше стабільний характер, зміни в показниках частоти відвідування релігійних служб у цьому суспільстві в цілому відповідають загальній динаміці в групі православних країн. У таблиці 5 представлені зміни частки населення, яке пови-

Таблиця 5

Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах Східної Європи з переважанням православної ідентичності (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Румунія	30,6	46,0 [▲]	46,6 [▲]
Болгарія	9,0	20,1 [▲]	14,9 [▲]
Україна		14,4	19,5 [▲]
Росія		9,1	13,6 [▲]
Білорусь		16,6	23,9 [▲]

^{▲▼} - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II на довірчому інтервалі 0,95

^{▲v} – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III на довірчому інтервалі 0,95

домляє про відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше. У всіх православних суспільствах простежується тенденція до зростання цієї частки, що має досить показовий характер саме для православ'я, у якому, з погляду церковних уявлень, щотижневе відвідування служби не є настільки значимим, як у католицизмі [10, с. 110].

На завершення перейдемо до розгляду Латвії та Естонії – суспільств, що не мають домінуючої конфесії за часткою афілійованих. У таблиці 6 відображена динаміка частки населення, що вважають себе релігійними у цих суспільствах.

Таблиця 6

Релігійність за самовизначенням у суспільствах Східної Європи, що не мають домінуючої конфесії (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Естонія	18,7	35,7 [▲]	39,1 [▲]
Латвія	34,4	70,6 [▲]	70,8 [▲]

[▲] - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ II на довірчому інтервалі 0,95

[▲] - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ III на довірчому інтервалі 0,95

У перше десятиліття після падіння комуністичних режимів для обох країн характерне зростання частки тих, хто вважає себе релігійними. Примітно, що динаміка релігійної афіліації є різною для ключових конфесій, а не постійно висхідною для кожної з них. Упродовж першого десятиліття після падіння комуністичних режимів, як бачимо з таблиці 7, в обох суспільствах зростає належність до найбільш представлених конфесій (протестантизм та православ'я в Естонії, католицизм, протестантизм та православ'я у Латвії). Протягом другого десятиліття незалежності цих країн в Естонії зростає лише частка тих, хто відносить себе до православ'я, у Латвії – протестантизму та православ'я. Примітно, що в обох суспільствах частка православних була майже вдвічі менша від найбільш поширеної релігійної конфесії на початку 90-х років ХХ століття (4,1% православних у порівнянні з 7,1% протестантів у Естонії та 8,1% православних у порівнянні з 15,0% католиків у Литві). Проте протягом 20 років у обох суспільствах частка православних збільшилась настільки, що зрівнялась або навіть стала більшою у порівнянні з колишньою найбільш поширеною релігійною ідентичністю (16,3% православних у порівнянні з 11,4% протестантів у Естонії та 22,6% православних у порівнянні з 19,5% католиків у Литві).

Таблиця 7

Рівень афіліації з основними конфесіями у суспільствах Східної Європи, що не мають домінуючої конфесії (за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)

(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)

	Естонія			Латвія		
	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Католицизм	,4	0,4	1,3	15,0	19,5 [▲]	19,5 [▲]
Протестантизм	7,1	13,3 [▲]	11,4 [▲]	10,0	16,9 [▲]	21,7 [▲] [▲]
Православ'я	4,1	10,2 [▲]	16,3 [▲] [▲]	8,1	16,7 [▲]	22,6 [▲] [▲]

[▲] - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ II на довірчому інтервалі 0,95

[▲] - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДЦ III на довірчому інтервалі 0,95

У таблиці 8 представлена динаміка рівня відвідування релігійних служб: упродовж розглянутого періоду в Естонії зміни статистично незначущі, натомість у Латвії збільшилась частка тих, хто відвідує релігійні служби раз на місяць та частіше. Міг би бути корисним подальший аналіз відмінностей динаміки відвідування церкви між представниками різних релігійних ідентичностей, проте на рівні конфесій обсяг даних надто малий, особливо у ЄДЦ II (менш ніж 100 респондентів для кожної з аналізованих груп, що становить недостатньо наповнені категорії для значимих висновків).

Викладений вище огляд дозволяє запропонувати наступні висновки. Аналіз динаміки релігійних показників залежно від конфесії, що домінує у суспільстві, дає змогу хоча б частково структурувати різноманіття релігійних змін у суспільствах Східної Європи. Для тих східноєвропейських суспільств, де домінуючою є католицька ідентичність, у більшості випадків характерне скорочення

**Відвідування релігійних служб раз на місяць та частіше у суспільствах
Східної Європи, що не мають домінантної конфесії
(за даними трьох хвиль Європейського дослідження цінностей)
(Дані представлені у відсотках до всіх опитаних у відповідній країні)**

	ЄДЦ II (1989-1993)	ЄДЦ III (1999-2001)	ЄДЦ IV (2008-2010)
Естонія		11,0	9,1
Латвія	4,2	14,6 [▲]	16,3 [▲]

^{▲▼} - Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС II, на довірчому інтервалі 0,95

^{▲▼} – Значимо більша / менша частка у порівнянні з ЄДС III, на довірчому інтервалі 0,95

чи стабільність частки населення, що вважає себе релігійним та/або декларує належність до домінантної конфесії. Крім того, така динаміка супроводжується зменшенням частки населення, що відвідує церкву раз на місяць та частіше, у всіх суспільствах групи незалежно від динаміки інших двох проаналізованих показників.

Для суспільств, де домінантною конфесією є православ'я, динаміка показників є протилежною і може бути описана як збільшення частки населення, що вважає себе релігійним, декларує належність до православ'я і відвідує церкву раз на місяць та частіше. Крім того, виразне зростання частки населення, що відносить себе до православ'я, характерне і для суспільств, що не мають домінантної релігійної ідентичності (Латвія та Естонія): з першої по третю хвилю опитування частка православних зростає майже втричі у Латвії та в чотири рази в Естонії, тоді як динаміка інших конфесій хоча і значимо позитивна, проте менше виражена.

Серед східноєвропейських суспільств/територій, представлених у Європейському дослідженні цінностей, протестантизм переважає лише в Східній Німеччині. Для цієї території характерне скорочення частки населення за всіма аналізованими показниками. Водночас у Латвії частка протестантів зростає. Щодо відмінного напрямку динаміки показників релігійності в переважно православних та католицьких суспільствах, можна висунути декілька гіпотез. У запропонованій вибірці країн до переважно католицьких суспільств потрапили ті країни регіону, що швидше та легше пройшли період соціально-політичних макротрансформацій після падіння комуністичних режимів (за винятком Хорватії). Переважно православні суспільства (за винятком Румунії) можуть характеризуватись як суспільства, де період трансформацій був більш затягнутий, а подекуди не може вважатись завершеним. Таким чином, більш католицькі суспільства можуть бути описані як такі, що мають більше модернізаційних здобутків, а отже, згідно з теорією секуляризації, значення та представленість релігії в цих суспільствах закономірно зменшується.

Тим не менш, такі висновки не можуть бути повною мірою застосовані до суспільств зі змішаною конфесійною структурою. Для них можна запропонувати принаймні дві гіпотези щодо зростання частки тих, хто вважає себе релігійними та/або декларує належність до певної конфесії. По-перше, з погляду теорії релігійної економіки, відсутність домінантної конфесії може призводити до більш інтенсивної конкуренції між релігійними організаціями, що, своєю чергою, може підвищити рівень релігійної залученості населення. По-друге, сам контекст виходу Латвії та Естонії з-під впливу комуністичних режимів міг вплинути на динаміку релігійних змін. Політика балтійських країн після виходу зі складу Радянського Союзу була спрямована на зміцнення національної ідентичності та відмежування від радянської спадщини, що зокрема відобразилось на позиції російського (за етнічною самоідентичністю) населення цих країн. У відносно короткий період ця категорія людей змінила статус з титульної нації великої країни (Радянського Союзу) на національну меншину: прагнення зберегти ідентичність могло виразитися в зростанні афіліації з православ'ям, що є традиційним для російської етнічної ідентичності.

Отже, запропонований короткий опис пропонує загальний підхід до структурування динаміки релігійних змін та деякі гіпотетичні пояснення отриманих результатів. У подальшому аналізі доцільно застосувати цей підхід до розгляду динаміки інших індикаторів релігійності, а також посилити контекстуалізацію даних опитувань за допомогою історичних матеріалів, щоб запропонувати якомога ґрунтовніші пояснення відмінностей у динаміці показників.

Література:

1. Богданова О. В. Рівень та специфіка релігійності європейських суспільств: чи все ще має шанси на справдження теорія секуляризації? // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: 36. наук. праць. – 2014. – № 1 (21). – Київ: ІВЦ «Політехніка». – С. 31–47.

2. Яремчук С.С. Вивчення релігії у міжнародних проектах із дослідження цінностей // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – 2011. – № 1 (9). – Київ: ІВЦ «Політехніка». – С 105–108.
3. Cojoc A. After the fall: the impact of government regulation on church attendance in Eastern Europe, 1990–2004 / Anca Cojoc // *Public Choice*. – 2010. – Vol. 142, № 3/4. – P. 485–496.
4. Froese P. After atheism: an analysis of religious monopolies in the post-communist world / Paul Froese // *Sociology of Religion*. – 2004. – 65:1. – P. 57–75.
5. Integrated Dataset: European Values Study 2008. [Electronic source] // GESIS Data Archive. – Mode of access: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=3811>. – Last accessed: 16.04.2017.
6. Master Questionnaire: European Values Study 2008. [Electronic source] // GESIS Data Archive. – Mode of access: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=381>. – Last accessed: 16.04.2017.
7. Máté-Tóth A., Rughinis C. Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View / András Máté-Tóth, Gergely Rosta. – Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. – 215 p.
8. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe / Olaf Müller // *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. – 2011. – № 4 (1). – P. 21–37.
9. Pickel G. Contextual secularization. Theoretical thoughts and empirical implications / Gert Pickel // *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. – 2011. – № 4 (1). – P. 3–20.
10. Tomka M. Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe / Miklos Tomka. – Walter de Gruyter GmbH & Co, 2011. – P. 254.
11. Voas D. Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts / David Voas, Stefanie Doebler // *Religion and Society in Central and Eastern Europe*. – 2011. – № 4 (1). – P. 39–62.